

– Hakemli Makale –

HAMZA NİGÂRÎ’NİN FARKLI İSLAM YORUMLARINA YAKLAŞIMI*

Aytekin ŞENZEYBEK

Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Ü. Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
E-posta: senzeybek4@hotmail.com

ÖZ

Bir dini benimseyen her insanın, inandığı dine bakış açısı farklılık arz eder. Kişinin doğup büyüdüğü aile ortamı, içerisinde yetiştiği toplumsal yapı, sahip olduğu ilmi birikim, kültür seviyesi vb. pek çok etken bu farklılıkları ortaya çıkarır. Temel ilkelere aynı düşünen insanlar bir araya gelerek mezhep, tarikat, cemaat vb. dini yapılar içerisinde kendilerine yer edinirler.

Hamza Nigârî’yi de bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Nitekim o, Hz. Ali neslinden gelen, büyük dedeleri Hicri I. veya II. yüzyıllarda Hicaz’dan Azerbaycan/Karabağ’a hicret eden, burada Müslüman Türk kültürü içerisinde doğup büyüyen, ardından Anadolu’ya göç ederek buranın kültür havzasına etki eden ve bu kültürden etkilenen bir kişidir. O, önce Karabağ’daki Sünni hocalardan medrese eğitimini almış ardından da Nakşibendi Tarikatının Halidiyye koluna intisap etmiştir. Bu yönüyle Hamza Nigârî, Sünni bir mutasavvıf olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, eserlerinde Hallac-ı Mansur’u övmesi, Nakşi/Halidi olmasına rağmen Konya Mevlevi tekkesinde erbain çıkarması, II. Abdülhamid döneminde Râfızilikle suçlanarak sürgüne gönderilmesi çelişki olarak görülmektedir. Ancak bütün bunlar onun çok kültürlü, çok dinli, çok uluslu toplumlarda elde ettiği birikimlerin bir yansıması olarak kabul edilmelidir. Nigârî’nin hayatının büyük bölümünü Ruslarla mücadele ederek geçirdiği göz önüne alındığında onun temel amacının İslam toplumunu esaret altına almak isteyenlere karşı, farklı dini yorumlara sahip olan Müslümanlar arasında İslam kardeşliğini tesis etmek olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hamza Nigârî, Şîilik, Sünnilik, Azerbaycan.

* Bu makale, 25-27 Ekim 2018 tarihleri arasında Amasya’da gerçekleştirilen “IV. Uluslararası Hamza Nigârî Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluşunun 100. Yılında Türkiye Azerbaycan İlişkileri Sempozyumu”nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

Hamza Nigârî's Approach to Different Interpretations of Islam

Every person who adopts a religion has a different view of the religion they believe in. The family environment in which the person was born and raised, the social structure in which he grew up, the accumulation of knowledge he possessed, the level of culture, etc., reveal these differences. People who think the same in basic principles come together and take up their place in religious structures such as sects, sects, congregations, etc.

Hamza Nigârî should also be evaluated in this context. He is a scholar and mystic who comes from the Ali generation, whose ancestors emigrated from Hejaz to Azerbaijan/ Karabakh in the Hijri I or II centuries, where he was born and raised in Muslim Turkish culture, then migrated to Anatolia and influenced the cultures of the inhabited lands, and was also influenced by these cultures. He first received the madrasah education from the Sunni teachers in Karabakh and then entered the Khalidiyya branch of the Naqshbandi sect. In this respect, Hamza Nigârî appears as a Sunni mystic. However, his praise of Mansur al-Hallaj in his books, the expulsion of erbain in Konya Mevlevi Lodge although he was Nakshi/Khalidi and the exile of him in the II. Abdulhamid era accused of Râfidi, are seen as a contradiction. However, all this should be regarded as a reflection of the accumulations he acquired in multicultural, multi-religious, multinational societies. Given that Nigari spent most of his life fighting the Russians, it is understood that his main purpose was to establish the Islamic brotherhood among Muslims who had different religious interpretations against those who want to take Islamic society into captivity.

Keywords: Hamza Nigârî, Shiism, Sunnism, Azerbaijan.

GİRİŞ

Fikirler, görüşler ve algılar birçok bileşeni olan neticelerdir. Hamza Nigârî'nin ileri sürdüğü fikirler de pek çok bileşeni olan neticelerdir. Onun Ehl-i Beyt mensubu olması, bütün hayatını Türk toplumu içerisinde geçirmesi, tasavvufu olan ilişkisi, belirli bir müddet işgal altındaki topraklarda yaşaması, müritleriyle birlikte cephede bizzat savaşması bu bileşenlerin birer parçalarıdır. Onun fikirlerinin gelişimi ve olgunlaşmasında bu etmenlerin her birinin önemli rolü olduğu görülmektedir.

Bu husus onun, farklı İslam yorumları olan mezheplere yaklaşım açısında da kendisini hissettirmiştir. O, Ehl-i Sünnet mensubu olduğunu açıkça beyan etmekle birlikte Emevi Halifeleri ile ilgili Sünni düşüncenin dışına çıkarak Muaviye b. Ebu Süfyan ve diğer Emevi Halifelerini tekfir ve tel'in etmiştir. O, Şîa'ya daha yakın olan bu görüşü sebebiyle Şiilik ve Alevilik ithamlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Ancak Nigârî, kendisini Ehl-i Beyt'ten olması hasebiyle onların mirasçısı konumuna yerleştirerek tekfir ve tel'inin kişisel hakkı olduğunu, halkın bu konuda kendisine uymasını doğru bulmadığını bildirerek bir anlamda bu görüşünün Sünniliğine hâlel getirmeyeceğini ileri sürmüştür. Bu yönüyle o ne Şii'dir ne de Alevî. Nigârî, kişisel hakkını kullanarak Ehl-i Beyt karşıtı gördüğü Emevi Halifelerini tekfir ve tel'in eden bir Sünnidir.

Hamza Nigârî ile ilgili pek çok yayın yapılmıştır. Başta “Hamza Nigârî Sempozyumları” olmak üzere Nigârî üzerine yapılan akademik çalışmalar ve yayınlarda o, daha çok edebi, tasavvufi, tarihi ve sosyal yönden ele alınmış, onun farklı dini yorumlar olan İslam mezheplerine bakış açısı müstakil olarak incelenmemiştir. Bu sebeple makalemizde onun farklı İslam yorumlarına bakış açısını incelemeyi uygun bulduk.

1- Hamza Nigar'nin Hayatı

Tam ismi Şeyh Seyyid Mîr Hamza Nigârî'dir. Mîr Paşa olarak tanınan Seyyid Rükneddin Paşa ve Hayrunnisa/Kızhanım (Olcaý, 2002: 76) Hanımdan dünyaya gelmiştir (Bilgin, 2007: 85). Kaynaklarda doğum tarihi ile ilgili olarak 1795 (Əsgərli, 2005: 98), 1213/1797-98 (Olcaý, 2002: 45), 1220/1805 (İnal, 1969: 2/1200), 1224/1810 (Yaşar, 2004: 9/122), 1815 (Akpınar, 1994: 465) gibi farklı tarihler zikredilmektedir. Doğum yeri ise Azerbeycan'ın Karabağ bölgesinin Zengezur/Bergüşad (*Son Asır Türk Şairleri*'nde “Pergüşad” olarak geçmektedir. Bkz. İnal, 1969: 2/1200) kazasına bağlı Cicimli köyüdür.

Amasya Tarihi yazarı Abdi-zade Hüseyin, tereddütlerini kaydederek, Mîr Ali Efendi-zâde Hâşim Efendi tarafından kendisine gösterilen ve istinsahına izin verilen şecereye göre Nigârî'nin silsilesi şu şekildedir: “Rükneddin Paşa bin Muhammed Rızâ Haydar bin Rukneddin bin Muhibbeddin bin Bahaeddin bin Nureddin bin Nizameddin bin Şemseddin Muhammed Ağa Bâlî bin eş-Şeyh Ahmed Cundî bin Rukneddin bin Nureddin bin Haydar bin Hasan bin Ebî Bekir eş-Şeyh Mehdî İsa bin Davud bin Süleyman bin Musa bin Muhammed bin el-Kâsım bin el-Hasan ibn Zeyd bin el-Hasan bin Emirü'l-Mü'minîn Ali bin Ebî Tâlib bin Abdulmuttalib el-Hâşimî el-Kureyşî” (Yaşar, 2004: 9/119). Yaşar'ın verdiği bu silsileye uygun olarak Bursalı Mehmet Tahir onun Hz. Hasan sülalesinden olduğunu vurgular (Bursalı, t.y.: 1/113). Buna karşın Nigârî, şu gazelinde kendisinin Hz. Hüseyin neslinden geldiğini açıkça ifade etmektedir:

Bi-hamdi'llâh gönül âl-i Muhammed nesl-i 'âlî

Hüseyinî Hayderî evlâd-ı seyyid Agabalıdır (Nigârî, 2017: 133).

Bu durumda Yaşar'ın silsilesi ve Bursalı'nın Hasani olduğu yönünde verdiği bilgiler hatalıdır.

İnal'ın anlatımına göre Nigârî ailesi, Nigârî'nin sekizinci kuşak atası Şemseddin Muhammed Ağa Bâlî döneminde (VI/XII. yüzyılda) Medine'den hicret ederek Cicimli köyünü vatan edinmiştir. Babası Mîr Paşa'ya devlet tarafından mukataat ve arazi verilerek Mîr-i mîranlık rütbesi tevdi edilmiştir (İnal, 1969: 2/1200). Aynı zamanda âlim ve sâlih bir zat olan Mîr Paşa,

ahundlardan (Ahund: İran ve Türkistan'da din alimlerine verilen bir sıfattır. Safevîler döneminde bilhassa hikmet ilmi ile uğraşan alimlere verilen yüceltici bir sıfattır. Algar, 1989: 2/185). Burada ise Kızılbaş mistiklerin önde gelenlerinden birisi kastedilmiştir) biriyle girdiği münazaradan üstün çıkmış, bunun üzerine bölgedeki Kızılbaş beyleri bir kısım ayak takımı insanları kışkırtarak Mîr Paşa'yı öldürmüşlerdir. Babası öldürüldüğünde Nigârî henüz dokuz aylık (Bilgin, babası öldürüldüğünde Nigârî'nin altı aylık olduğunu bildirir. Bilgin, 2007: 85) bir bebektir (İnal, 1969: 2/1200).

Hamza Nigârî, babasız büyümesinin etkisiyle olsa gerek, hayatının ilk dönemlerinde okuma yazmaya ilgi göstermemiş, ata binip silahlarla meşgul olmayı tercih etmiştir. On beş yaşına geldiğinde annesinin ısrarıyla Şirvan'ın Şamahı ve Şeki kasabalarında dini ilimleri tahsil etmiş (İnal, 1969: 2/1200), Arapça ve Farsça öğrenmiştir (Akpınar, 1994: 465). Ardından şöhretini işittiği Hâlid-i Bağdâdî'ye (1242/1827) intisap etmek üzere yola çıktı. Harput'a geldiğinde onun vefatını haber aldı. Ardından Sivas'a giderek Hâlid-i Bağdâdî'nin halifelerinden İsmail Şivânî'ye intisap ederek Nakşibendi Tarikatının Halidiyye koluna bağlandı. Rusların Karabağ'da nüfuz sahibi ulemaya uyguladığı baskılar sebebiyle (İnal, 1969: 2/1200) 1839 yılında mürşidiyle birlikte Amasya'ya göçtü. Aynı yıl hocasının izni ile gittiği Konya Mevlânâ türbesinde erbain çıkarttı. Ardından hac vazifesini eda ettikten sonra Medine'de Ravza-i Mutahhara civarında bir erbain daha çıkarttı (İnal, 1969: 2/1200). Hac dönüşü Kudüs, Basra, Bağdat, Halep ve Şam'ı ziyaret ettikten sonra İstanbul'a geldi. Kısa süre burada kalarak Amasya'ya geri döndü. Hac dönüşü bir sene daha Şivânî'ye hizmet ettikten sonra hilafet aldı ve 1841 yılında mürşidinin emriyle irşat faaliyetlerinde bulunmak üzere Karabağ'a gitti (Bilgin, 2007: 85-86). Burada pek çok taraftar kazandı. Ruslar tarafından Şeyh Şamil'in mücadelesine destekle suçlanıp üzerindeki baskıların artması üzerine pek çok müridiyle birlikte ikinci defa Anadolu'ya gelerek Kırım Savaşında Osmanlı ordusuna katıldı. Hizmetleri sebebiyle kendisine 500 kuruş maaş bağlandı (İnal, 1969: 2/1200; Yaşar, 2004: 9/122). 1272/1855 yılında Erzurum'a giderek üç yıl orada kaldı. 1275/1858 yılında İstanbul'a gitti. Burada birkaç ay kaldıktan sonra Amasya'ya dönerek Saraçhane Camii yakınlarındaki medresede ikamet etti. 1276/1859'da Sivas'a, kırk sekiz gün sonra da Erzurum'a gitti. Burada müritleri arasında çıkan bir arbedeye kızarak kısa süre sonra Bayburt'a gitti. İki yıl burada kaldıktan sonra 1278/1861'de tekrar Erzurum'a geldi. Burada biriken maaşlarını alarak 1280/1863 yılında ailesini getirmek üzere Şirvan'a gitti. 1281/1864'de ailesiyle birlikte Amasya'ya geldi. Burada pek çok insan sohbetlerine katıldı ve halkın teveccühüne mazhar oldu (Yaşar, 2004: 9/123).

1290/1873'de Nigârî'nin başta Muaviye b. Ebi Süfyan olmak üzere bütün Emevi Halifelerini tekfir ve tel'in etmesi karışıklıklara sebep oldu. Gerek devlet erkânı gerekse ulema kendisine ve müritlerine "Şîa-ı Aleviyye" nazarıyla baktı. Halk arasında büyük bir tefrika başladı. 1291/1874'de ikamet ettiği konak bilinmeyen kişiler tarafından taşlandı, evin eşyaları yakıldı. Bunu yapanlar ise bir türlü bulunamıyor karmaşa iyiden iyiye artıyordu. Bunun üzerine Nigârî 1292/1875'de Merzifon'a göçtü. 1294/1877 başlarında Amasya'ya geri döndü. 1297/1880 yılında Mahkeme Kâtibi ve aynı zamanda Nigârî'nin şeyhinin damadı Hacı İsa Efendi'nin muhasebe işlerine bakan Şivânî Hafız Zekeriyya'nın öldürülmesi ve müritlerden olan katilin Nigârî'nin oturduğu evde hazır bekleyen ata binerek kaçacağı esnada yakalanması üzerine Amasya'yı terk ederek Merzifon'a gitti. Nigârî, 1298/1881'de tekrar Amasya'ya geri döndü. 1301/1884 senesinde Nigârî'nin dostu Hacı İsa Efendi ve eşi evlerine giderken meçhul bir kişi tarafından silahla yaralandı. Hacı İsa Efendi'nin önceki olaylardan hareketle bunu yaptırmanın Nigârî olduğunu ve suikastı yapan meçhul kişinin de onun müritlerinden biri olduğunu ileri sürmesi üzerine tahkikat başlatıldı. Tahkikat neticesinde hazırlanan iddianamede, Nigârî'nin Rusya'dan yasaklı silah getirttiği, bölgede bulman Alevîlere kendisiyle ittifak kurmaları için mektuplar gönderdiği, bu mektupların birçoğunun bizzat Nigârî'nin kendi mührüyle mühürlendiği ve atası Mîr Haydar Şivânî'nin davasıyla (Hilafet iddiasıyla) isyan edeceği (Yaşar'ın verdiği bilgilere göre Mîr Haydar, Hilafet iddiasıyla Nadir Şah'a (ö. 1736) isyan eden Mîr Haydar b. Ali Şivânî'dir.) (Yaşar, 2004: 9/121) iddiaları ileri sürülerek Sultan Abdülhamid Han'a telgrafla durum arz edildi. Bu iddialar üzerine Amasya'dan Merzifon'a gitti. 1301/1884 senesinde şifreli olarak gelen emir üzerine önce Samsun'a ardından İstanbul'a gönderildi. Burada Şeyhü'l-İslâm Uryânî-zâde Ahmed Es'ad Efendi'nin huzûruna çıkarıldı. Burada Muaviye ve emsalini niçin hakaret ederek ayıpladığı sorulduğunda *Ceddimin aleyhine kıyâm iden adamlara buğz ü la'net itmek bana âid bir vazîfe-i nübüvvedir. Bu husûsda halkın bana mutâba'at itmesi doğru değildir" (Atalarım isyan eden adamlara kin beslemek ve onlara lanet etmek benim için nebevi bir görevdir. Bu konuda halkın bana tabi olması ise doğru değildir* cevabını verir. Bu cevabın Padişaha iletilmesi üzerine Abdülhamid Han onu Muharrem 1302/Kasım 1884'de Harput'a sürgüne gönderir (Yaşar, 2004: 9/124-125).

Nigârî, 1304 senesi Muharrem'inin üçüncü pazartesi günü (19 Muharrem 1304/18 Ekim 1886) ikinci vakti Harput'ta vefat eder. Nigârî'nin cenazesinin Amasya'ya defni hususundaki vasiyeti Sultan Abdülhamid Han'a

iletilir. Padişah'ın fermanı üzerine cenazesi Amasya'ya getirtilerek muharremin on dördüncü cumartesi (24 Muharrem1304/23 Ekim 1886) (Metinde geçen "muharremin on dördüncü cumartesi günü" ibaresi hatalı görünmektedir. Öncelikle 14 Muharrem 1304 Çarşamba gününe gelmektedir. Yine cenazenin Amasya'ya intikali ilgili olarak verilen bu tarih aynı metinde Nigârî'nin vefatıyla ilgili verilen tarihten daha önceye rastlamaktadır ki bu bir tezat teşkil etmektedir. Bu nedenle her iki çelişkiyi de ortadan kaldıracak tarih 24 Muharrem 1304 olmalıdır. Burada bir yazım hatası olması kuvvetle muhtemeldir) tarihinde Bayezîd Paşa Mahallesi'nde hazırlanan kabrine defnedildi (Yaşar, 2004: 9/125).

2- Nigârî'nin Farklı İslam Yorumlarına Yaklaşımı

Hamza Nigârî'nin farklı İslami yorum ekolleri olan İslam mezheplerine yaklaşımını belirleyen temel ilkenin Ehl-i Beyt yaklaşımı olduğu görülmektedir. O, tasavvufta Sünni Nakşibendi tarikatının Halidiyye koluna, mezhepte ise Ehl-i Sünnet'e mensup olmasına ve bunu açıkça dillendirmesine rağmen Ehl-i Beyt eksenli Ehl-i Sünnet algısı onun Şîa-ı Aleviyye olarak suçlanmasına neden olmuştur. Şair, *Divan* isimli eserinde İslam mezheplerinden yalnızca Ehl-i Sünnet, Şîa ve Haricilikten bahsetmektedir. Makalemizin bu bölümünde Nigârî'nin başta Ehl-i Sünnet olmak üzere diğer mezheplere bakış açısını ve hakkındaki suçlamalarının mahiyetini ortaya koymaya çalışacağız.

2.1. Nigârî'nin Mezhep Mensubiyeti ve Ehl-i Sünnet Algısı

Hamza Nigârî, *Divan*'ında Ehl-i Sünnet terimini üç yerde kullanmış, bunlarda hem kendisinin Ehl-i Sünnet'e olan mensubiyetini hem de Ehl-i Sünnet algısını ortaya koymuştur.

Mervânîleri isteyen ey ehl-i dalâlet

Bî-şübhe ki sizler Yezîdî biz 'Alevîyiz

Sizler gibi erbâb-ı şekâvetden ırağız

Ehl-i sünnetiz mü'min-i Hak dîn-i celîyiz

Biz Ahmedîyiz hamd Hudâya ki ezelden

Ashâb-ı yemîniz ki sa'îd-i ezeliyiz (Nigârî, 2017: 429)

Nigârî bu beyitlerinde oldukça ilginç yaklaşımlar sergilemektedir. Konunun daha iyi anlaşılması için öncelikle şiirde kullanılan bazı kavramların açıklanması gerekmektedir.

Mervânî (Nigârî, 2017: 164, 425, 429, 430, 473) /*Yezîdî* (Nigârî, 2017: 429, 430) /*Süfyânî* (Nigârî, 2017: 168, 425, 430, 438): Emevi Devleti iki saltanat ailesi tarafından yönetilmiştir. Bunlardan ilki Muaviye b. Ebi Süfyan (ö. 680) ile başlayan ve II. Muaviye'nin (ö. 684) vefatı ile sona eren süreçte Emevi Devletini yöneten Süfyânî ailesidir. Diğeri ise II. Muaviye'den sonra devletin başına geçen I. Mervan (Mervan b. el-Hakem) (ö. 685) ile başlayan ve II. Mervan'ın (ö. 750) ölümüyle sona eren Mervânî ailesidir. Süfyânî ve Mervânî tanımlamaları temelde, her iki ailenin Emevi Devletinin yönetimini elinde bulundurduğu süreçte Ehl-i Beyt mensuplarına ve taraftarlarına uyguladıkları baskı, şiddet ve takibatlar karşısında onları destekleyen ya da tepkisiz kalan kişi ve zümreleri ifade etmek için kullanılsa da süreç içerisinde anlam genişliğine tabi tutularak, genel anlamda kendi halkına özelde ise Ehl-i Beyt mensuplarına ve bunlara karşı sevgi besleyen kişi ve zümrelere karşı aynı baskıcı tavırlar sergileyen yöneticileri ve buna tepki vermeyen birey ve toplulukları ifade eden bir anlam kazanmıştır. Yezîdî tabiri ise Kербela faciasında Hz. Hüseyin ve maiyetindekilerin öldürülme emrini veren Emevi Devletinin ve Süfyânî halifelerinin ikincisi Yezid b. Muaviye'nin (ö. 683) yandaşları ya da onun bu tür filleri karşısında tepkisiz kalan kişi ve zümreleri ifade eder. Süfyânî ve Mervânî terimlerinde olduğu gibi bu tanımla da süreç içerisinde anlam genişlemesine tabi tutulmuştur.

Alevî: "Ali'ye mensup olan, Ali yanlısı" şeklinde Türkçeye çevrilen bu kelimenin çoğulu *Alevîyyûn*'dur. İslam tarihinde bu tanımlamanın iki farklı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Müslümanlar, hilafet konusunda dört guruba ayrılmıştır. Bu guruplardan biri de *Alevîyye*'dir ki siyasi anlamda Hz. Ali'nin hilafetini arzlayan taraftarları ve ashabını ifade eden bir isimlendirmedir (Naşi el-Ekber, 2007:1 13). İkinci kullanımda ise itikadi görüşlerinin temeline Ehl-i Beyt'i yerleştiren zümreleri ifade eden bir terimdir.

Şiirin birinci beyitinde Nigârî'nin Süfyânî terimi yerine Yezîdî kelimesini kullanması dikkat çekicidir. Çünkü Yezid'in Süfyânî ailesine mensup olması sebebiyle ilk mısradaki Süfyânî kelimesini kullanması daha uygun görünmektedir. Ancak kanaatimize göre şairin bu kullanımı bilinçlidir ve bununla şu hususa dikkat çekmek istemiştir: Emevi Devletinin ve Süfyânî ailesinin ilk halifesi Muaviye b. Ebu Süfyan'ın Hz. Ali'ye biat etmemesi Sıffin savaşı ile sonuçlanmış ve Muaviye saflarından 45.000, Hz. Ali ordusundan 25.000 Müslüman hayatını yitirmiştir (el-Mesudi, 1409: 2/352). Yine Muaviye'nin oğlu Yezid, Hz. Hüseyin'in Kербela'da şehit edilmesi emrini veren Süfyânîlerin ve Emevi Devletinin ikinci halifesidir. Dolayısıyla Süfyânîler

dönemi Ehl-i Beyt mensupları açısından son derece şiddetli ve kanlı geçmiştir. Buna mukabil Mervânîler döneminde Ehl-i Beyt'e karşı çeşitli baskılar uygulanmasına rağmen Süfyânîler dönemindeki gibi kanlı hadiseler meydana gelmemiştir. Bu noktada Ehl-i Beyt'e karşı tutumları açısından Mervânîlerin yönetimi Süfyânîlerin yönetimine nazaran daha tercih edilir konumda kabul edilmiştir. Nigârî ise

Mervânîleri isteyen ey ehl-i dalâlet

Bî-şübhe ki sizler Yezîdî biz 'Alevîyiz

diyerek bu düşünceye karşı çıkmış, Mervânîlerle Hz. Hüseyin'i katleden Yezid'in anlayışlarının aynı olduğunu vurgulamak için Mervânîleri Yezîdî olarak isimlendirmiştir. Buna karşılık kendisini de bunların baskı ve şiddetine tepkisini dile getirmek amacıyla Alevî olarak nitelendirmiştir.

Nigârî, birinci beyitte kendisini Alevî olarak tanımlarken ikinci beyitte "Ehl-i Sünnetiz mü'min-i Hak dîn-i celîyiz" sözleriyle Ehl-i Sünnet ile Alevî terimini özdeşleştirmektedir. Şair, Sünni-Alevî olduğunu beyan ederek, kendisinin Hz. Ali ve Ehl-i Beyt mensuplarını itikadi görüşlerinin odak noktasına oturtan zümrelere mensup olmadığını; kendisinin yalnızca Ehl-i Beyt'e reva görülen baskı, şiddet ve kan dökenleri eleştiren bir Ehl-i Sünnet mensubu kişi olduğunu vurgulamıştır. Nigârî'nin bu yaklaşımı, zalim yöneticiye karşı muhalefet metodu olarak Ehl-i Sünnet'in çoğunluğunun benimsediği sabır ekolünün¹ görüşlerinin bir yansımasıdır. Bu ekol, Said b. el-Müseyyeb (94/713), Hasan el-Basri (110/728), Malik b. Enes (179/795), İmam Şafii (204/820), Ahmed b. Hanbel (241/855) gibi önde gelen ulemanın zalim yöneticiye karşı sergiledikleri tavrı benimsemiştir. Bu alimler Peygamber Efendimizin bazı hadislerini ("Her kim Emîrinden meydana gelen bir hareketi fena görürse sabretsin. Çünkü her kim sultandan (sultana itatten) bir karış dışarı çıkarsa o cahiliyye üzere ölür" (Buhari, Fiten, 2; Müslim, İmare 53). "Rasulullah (s.a.v.) 'Sizler benden sonra (dünya işlerinde) başkalarının sizlere tercih edildiğini, (din işlerinde de) hoşlanmadığınız işler göreceksiniz' buyurdu. Sahabiler 'bu durumda bize ne emredersin Ya Rasulallah?' diye sordu. O da 'Emirlere istedikleri haklarını eda ediniz. Kendi haklarınızı da Allah'tan isteyiniz' buyurdu." (Buhari, Fiten 2; Tirmizi, Fiten, 25) ve toplumsal menfaati göz önünde bulundurarak muhalefet yöntemi olarak zalim yöneticiye isyan etmemeyi, sabretmeyi tavsiye etmişlerdir. Sabır ekolünü benimseyenler Rasulallah'ın "Kim bir kötülük görürse, onu eliyle değiştirsin.

¹ İslam tarihinin ilk dönemlerinde zalim idareciye karşı muhalefet metodu olarak 3 ekol ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki "Devrimci Ekol", diğeri "Sabır Ekolü" ve son olarak "Temekkün Ekolüdür". Detaylı bilgi için bkz. Mustafa, 2001: 223-358.

Şayet eliyle değiştirmeye gücü yetmezse, diliyle değiştirsin. Diliyle değiştirmeye de gücü yetmezse, kalbiyle düzeltme cihetine gitsin ki, bu imanın en zayıf derecesidir” (Müslim, İman, 78) hadisindeki kötülüğü el ile değiştirme emrinin (isyanın), toplumun bütünlüğünü bozacağı, Müslüman kanının akıtılmasına ve fitnelere sebep olacağı düşüncesiyle, dinin iyiliği emretme, kötülükten sakındırma (Tevbe 9/71) prensibi gereği isyan yerine sabrı tavsiye etmişlerdir. Bununla birlikte zikredilen alimler de dahil olmak üzere bu ekol mensupları zalim yöneticileri açıkça eleştirmekten de çekinmemişlerdir (Mustafa, 2001: 316-325). Nigârî'nin hayatının hiçbir devresinde isyan hareketlerine katılmadığı göz önünde alındığında onun, dini muhalefet biçimi olarak Ehl-i Sünnet'in isyanı caiz görmeyen ancak dil ile eleştirmekten de çekinmeyen “sabır ekolünü” benimsediği görülmektedir.

Bu noktada şu hususu da vurgulamamız gerekmektedir. Sabır ekolü, Emevi Halifelerine yönelik eleştirilerinde tekfire gitmezken Nigârî'nin pek çok şiirinde Süfyanî ve Mervânî sultanları tekfir edilmektedir (Nigârî, 2017: 425, 430...). Bu durum onun Ehl-i Sünnet algısındaki farklılığı ortaya koymaktadır. Nitekim bu görüşleri Nigârî'nin sürgüne gönderildiği yargılamanın ve Şii olarak nitelendirilmesinin başlıca argümanı olmuştur: “Çünkü Muâviye ve tarafdârı olan Cemel ve Siffin ricâlî alenen tekfir ve telîn idiliyordu. ‘Ulemâ, tabîi buna mukâbele iderek Ehl-i Sünnet mezhebini müdâfaa itmekde idi” (Yaşar, 2004: 9/123). Bu algı Ehl-i Sünnet ile Nigârî'nin Sünnilik algısı arasındaki temel fark olarak karşımıza çıkmaktadır.

Biz Ahmedîyiz hamd Hudâya ki ezelden

Ashâb-ı yemîiniz ki sa'îd-i ezeliyiz

(Hüdaya şükürler olsun ki biz ezelden Ahmediyiz/Ezelden Allah'ın rızasını kazandığımız için Ashabü'l-Yemindeniz.)

Şair bu beyitinde iki hususu vurgulamaktadır. Bunlardan ilki mensubu olduğunu beyan ettiği Ehl-i Beyt'in üstünlüğünü tasavvufi bir dille ortaya koymaktadır. Ezelden Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul ettiğini ve yine ezelde Allah'ın rızasını kazandığı için Ashabü'l-Yemin'den olduğunu bildirmesi tasavvuf düşüncesindeki Nûr-u Muhammedi ve Nûr-u Nübüvvet düşüncesini yansıtmaktadır. Bu düşünceye göre Allah ezelde ilk olarak Hz. Muhammed'in nurunu yaratmış ve bu nur Peygamberden Peygambere intikal ederek Rasulullah'ta karar kılmıştır (Cebecioğlu, 2009: 488-489). Şiirin genel temasından hareketle, Nigârî'nin bu beyitte vurguladığı diğer husus, Mervânî ve Yezîdîlerin Ehl-i Beyt'e karşı baskıcı ve şiddet yanlısı bir tutum sergileyerek esasen Hz. Muhammed'e düşmanlık ettikleri ve bu sebeple

Asahabü'l-Yemin'den olmadıklarıdır. Nitekim Şair, *Divan'*da yer alan şu şiirinde bu hususu açık bir şekilde ve daha ağır bir üslupla dillendirmiştir:

Ey Mu'âvîler ümmeti v'ey düşmen-i Muhammedî
Siz küfrânî biz şükrânî siz bir taraf biz bir taraf

Sizler tuğyânî milleti bizler Muhammed ümmeti
Siz Mervânî biz Kur'ânî siz bir taraf biz bir taraf

Siz Mervânî cehennemî biz Muhammedî cennetî
Siz şeytânî biz Rahmânî siz bir taraf biz bir taraf
Siz Mu'âvîler askeri biz Hayderîler leşkери
Siz kahrânî biz lutfânî siz bir taraf biz bir taraf

Siz Yezîdî siz pelîdî biz Hüseyinî biz şehîdî
Siz butlânî biz hakkânî siz bir taraf biz bir taraf

Sizler düşmen-i Mustafâ biz bende-i âl-i 'abâ
Siz hasmânî biz rahmânî siz bir taraf biz bir taraf

Siz kâtil-i âl-i Zehrâ biz mâtem-dâr-ı Mustafâ
Siz Şimrânî biz hüznânî siz bir taraf biz bir taraf

Siz Haccâcî siz leccâcî biz Kanberî Peygamberî
Siz nefsanî biz rûhânî siz bir taraf biz bir taraf

Siz şeytânî biz rahmânî zıd-ender-zıddız el-hâsıl
Siz zulmânî biz nûrânî siz bir taraf biz bir taraf (Nigârî, 2017: 430)

Nigârî'nin Ehl-i Sünnet ismini kullanarak yazdığı bir şiiri daha bulunmaktadır. Şair bu şiirinde, âlemlerin yaratılış maksadının Allah sevgisi ile Âl-i Âbâ ve Hz. Fatıma'nın evlatlarına üflet olduğunu anlatır. Bu inancının doğruluğunu ispatlamak için, Kelime-i Tevhid, dört Kutsal Kitabın icaz ayetleri, Hz. Muhammed'in risaleti, Rasulullah'ın dört ashabı (Hulefa-i Raşidin) ve İslam ümmeti ve Ehl-i Sünnet inançları üzerine yemin eder (Nigârî,

2017: 508). Bu ifadeler, Ehl-i Sünnet akidesinin Nigârî'nin zihninde ne kadar yüce bir konumda olduğunun açık göstergelerinden bir diğeridir.

2.2. Nigârî'nin Şiilik Algısı ve Onunla İlgili Râfîzî, Şii İthamları

Nigârî, Şii terimini iki şiirinde kullanmıştır. Bunlardan ilki *Divan* isimli eserde diğeri ise İnal'ın *Son Asır Türk Şairleri* isimli eserinde yer almaktadır. İnal, konuyla ilgili tek bir beyite yer vermiştir.

Şii terimi, *Nigârî Divanı* 720. Kit'a'da şöyle geçmektedir:

Allâhı Muhammedi âli seven dostânız

Ne Sünnîyiz ne Şî'î bir hâlis Müslümanız

Çehâr yârı isteriz zîrâ ki Mustafânın

Dostına dostuz vallâh hasmânına hasmânız

Süfyânîlerden bî-had Mervânîlerden bî-'ad

Eyleriz hâşâ zîrâ biz hasm-ı mürtedânız

Muhammed'in âlinin hasmına Allâh nefret

Eyleriz biz de [zîrâ] düşmen-i merdûdânız

Mervânîlerin la'net hakkı hakkımız rahmet

Zîrâ anlar şeytânî biz tâbi'-i Kur'ânız

Mihîn-i Mustafâdır Süfyânîler anun-çün

Mürteddir anlar hâlis biz mü'min-i hâsânız

Tâbi'-i Süfyânîler dostân-ı Mervânîler

Merdûdlardır hüveydâ biz makbûl reh-nümânız (Nigârî, 2017: 425)

Nigârî'nin, şiirin ilk beyitinde söylediği sözler ilk bakışta onun mezhepler üstü bir din algısına sahip olduğu şeklinde yorumlanabilir. Ancak şiire bütüncül bakıldığında onun Ehl-i Sünnet ve Şîa eleştirisi yaptığı ve bu mezhepler tarafından ileri sürülen bazı hususlara katılmadığı anlaşılmaktadır. Şairin bu şiirindeki

Çehâr yârı isteriz zîrâ ki Mustafânın

Dostına dostuz vallâh hasmânına hasmânız

ifadeleri Şîa'ya yönelttiği bir eleştiridir. Şîa'nın Zeydiyye hariç bütün kolları, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ı, Hz. Ali'nin hilafet hakkını elinden alan "gasıp halifeler" olarak isimlendirerek onların halifeliklerini gayrı meşru ilan etmişlerdir. Buna karşılık Nigârî zikredilen beyitteki "Çehar yarı (ilk dört halife) isteriz" cümlesi ile ilk dört halifenin hilafetinin meşruluğunu vurgulamaktadır. Şair bu düşüncesini diğer bir şiirinde yer alan şu beyitiyle pekiştirir:

Çerâgımdır yanar der çâr cânib

Ebû Bekr ü 'Ömer 'Osmân [u] Safder (Nigârî, 2017: 428).

Nigârî bu şiirinde, Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali'yi dört tarafında yanan ve yolunu aydınlatan birer kandil olarak görmektedir. Yine şair bu beyitte İmamiyye Şîa'sının furu'd-din prensipleri içerisinde yer alan Hz. Muhammed ve soyu ile onları sevenleri sevmek, sevmeyenleri sevmemek ve onlardan uzak durmak anlamına gelen "tevilla ve teberra" nazariyesinden (Fığlalı, 1996: 172) ilk üç halifeyi çıkarmasına "Mustafânın Dostına dostuz vallâh hasmânına hasmânız" diyerek karşı çıkmıştır.

Şair bu şiirinde, Ehl-i Sünnet eleştirisi de yapmaktadır. Şiirin diğer beyitlerinde Mervânîler ve Süfyânîler, bir başka ifadeyle Emevi Halifelerinin tamamını mürted, merdud, şeytani olarak nitelendirilmektedir. Nigârî'nin şiirlerinin büyük bölümünde bu üslubun benimsendiği de vurgulanmalıdır. O, bu şekildeki hüküm verici ve keskin ifadeleriyle, Ehl-i Sünnet'in başta Muaviye b. Ebi Süfyan olmak üzere Emevi Halifelerine karşı itidalli yaklaşımına karşı çıkmaktadır.

Konuyla ilgili olarak İnal'ın eserinde yer alan beyit ise şudur:

Hariciyim sevmesem damadını, Peygamberin

Rafızıyım farkedersen Haydar'ı Faruk'tan (İnal, 1969: 2/1201)

Şair burada Şii tabiri yerine Râfîzî terimini kullanmıştır. Rafıza ise "Başlangıçta Zeyd b. Ali'den ayrılan ilk İmâmîler'e, daha sonra bütün Şii fırkaları ile Şii unsurları taşıyan bazı bâtinî gruplarına verilen isimdir" (Öz, 2007: 396). İnal, Nigârî'nin bu beyiti, Râfîzîlikle suçlandığında söylediğini kaydeder (İnal, 1969: 2/1201). Bu beyit, *Nigârî Divanı*'da yer alan diğer şiirlerle birlikte değerlendirildiğinde şairin, Hariciliğin ve Şîa'nın temel prensiplerini zikrederek kendisinin bunlardan hiçbirini dillendirmediğini, dolayısıyla kendisinin Sünni bir Müslüman olduğunu vurgulamak istediği anlaşılmaktadır.

Yaşar, Nigârî'nin Harput'a sürgün sebeplerini açıkladığı satırlarda onun "Ali-Muaviye" meselesindeki tutumundan dolayı ona "Şîa-ı Aleviyye" nazarıyla bakıldığını ifade eder (Yaşar, 2004: 9/123). Bu isimlendirme genel anlamda Şîa ve Rafıza ile aynı anlamı ifade etmekle (Zeydan, 2015: 2/380-383) birlikte Osmanlı toplumunda İmamiyye Şîa'sını tanımlamak için kullandığı bilinmektedir. Yaşar bu ithamın sebebinin şu şekilde açıklar: "Çünkü Muâviye ve tarafdârı olan Cemel ve Siffin ricâli alenen tekfir ve telîn idiliyordu. 'Ulemâ, tabîi buna mukâbele ederek Ehl-i Sünnet mezhebini müdâfaa itmekde idi" (Yaşar, 2004: 9/123). Nigârî' bu ithama gerek

Hariciyim sevmesem damadını, Peygamberin

Rafızıyım farkedersen Haydar'ı Faruk'tan (İnal, 1969: 2/1201)

beytiyle gerekse şu açıklamasıyla cevap vermiştir: "Ceddimin aleyhine kıyâm iden adamlara buğz ü la'net itmek bana âid bir vazîfe-i nübüvvedir. Bu husûsda halkın bana mutâba'at itmesi doğru değildir" (Yaşar, 2004: 9/124). Nigârî'nin verdiği bu cevap, Hüseyini aileden gelen bir Ehl-i Beyt mensubu olması hasebiyle kendisini Hz. Ali'nin mirasçısı gördüğünün ve ona kıyam edenlere karşı tekfir ve tel'in hakkının bulunduğu; buna mukabil halkın bu hususta hak sahibi olmadığı vurgulanmasıdır.

Bu noktada şu sorunun sorulması gerekmektedir: Nigârî'nin Muaviye ve Emevi yöneticilerini tekfir ve tel'in etmesi onun Şiiliğini gerektirir mi? Bizim tespitlerimize göre Nigârî, Şîa'nın Usulu'd-Din'den kabul ettiği temel esaslar, özellikle de İmamet teorisiyle ilgili herhangi bir söylemde bulunmamıştır. Muaviye ve Emevi yöneticileriyle ilgili söylemleri ise kendi ifadelerinde açıkça görüldüğü üzere Ehl-i Beyt mirasçısı olması hasebiyle dillendirdiği kişisel bir haktır. Buna mukabil kendisinin Sünniliğini vurgulayan açık ifadeleri bulunmaktadır. Dolayısıyla Nigârî'nin, Şîa'nın Usulu'd-Din'den kabul etmediği bir meselede benzer söylemlerde bulunması onun Şiiliği iddialarının önyargılı ve temelsiz olduğunun göstergesidir.

2.3. Nigârî'nin Haricilik Algısı

Haricilik, Hz. Ali ile Şam valisi Muaviye b. Ebi Süfyan arasında 657 yılında cereyan eden Siffin Savaşı neticesinde ortaya çıkan bir fırkadır. Savaşın sonlarına doğru yenilmek üzere olan Muaviye ordusunun mızraklarına Kur'an sayfalarını takarak savaş meydanına gitmeleri üzerine Hz. Ali ordusundan bir zümre "biz Kur'an'a karşı savaşmayız" diyerek Hz. Ali'yi savaşı durdurmaya zorlamış; savaşın neticelendirilmesi ve hilafet meselesinin çözümü için olayın Hakemlere devredilmesi üzerine Hz. Ali'yi tekfir ederek onun ordusundan ayrılan zümrelere Hariciler denilmektedir. Bunlar süreç içerisinde Hz. Ali'yi,

Hız. Osman'ı, tahkim kurulunda yer alan Hakemleri ve onların aldığı kararları kabul eden herkesi tekfir etmişlerdir (Fiğlalı, 1997: 16/169-175).

Nigârî, Harici terimini tek bir şiirinde kullanmaktadır:

Merd-i mürteddi bilâ-şübhe çü hûrşîd-i duhâ
Eyleyen tarzıye Mervânî mürtetlere

La'net olsun ana kim dîn-i mübînden geçmiş
Eyler ol tarzıye Süfyânî mürtetlere

Eyle ey bâr-ı Hudâ la'n dem-â-dem ya'nî
Düşmen-i âli seven Hâricî şeytânîlere

Hâricî olduğu ma'lûm bu da'vâcilerin
Âteş-i kahr-ıla la'n eyle bu Süfyânîlere
Râhat erbâb-ı dile yok bu Yezîdîlerden
Eyle ey bâr-ı Hudâ kahr bu Mervânîlere

Hâric-i dîn-i mübîndir uyan ol tâifeye
Hâcelerdir dimek ol münkir-i Kur'ânîlere

Düşmen-i âldir ey bâr-ı Hudâ yâ la'n it
Eyleyen tarzıye ol kavm-i bî-îmânîlere (Nigârî, 2017: 430)

Şair bu şiirinde, Mervânî, Süfyânî ve Yezîdîleri, Haricilere benzetmekte, her iki zümreyi lanetleyerek onları mürted, şeytani, "Hâric-i dîn-i mübîn (din dışı topluluklar)" olarak nitelendirmektedir. Nigârî, her iki zümre arasındaki ortak noktanın Ehl-i Beyt düşmanlığı olduğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte Şiilik iddiası ile yargılandığı mahkemede "Ceddimin aleyhine kıyâm iden adamlara buğz ü la'net itmek bana âid bir vazîfe-i nübüvvedir" (Yaşar, 2004: 9/124) demesine rağmen kaleme aldığı şiirlerin pek çoğunda Emevilere buğz ve lanet ederken Haricilere tek bir şiirinde yer vermesi ilginç bir ayrıntı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Hamza Nigârî, Hz. Hüseyin neslinden gelen, Karabağ'da doğup büyüyen, Dini ilimleri tahsil ettikten sonra tasavvuf eğitimi alan, Rusların Türk yurdu Karabağ'ı işgal etmesi üzerine müritleriyle birlikte Osmanlı ordusuna katılarak aktif bir şekilde savaşan, ardından Amasya'ya yerleşerek Anadolu Müslümanlarını, etkisi günümüze kadar sürecek şekilde derinden etkileyen bir mutasavvıf, şair ve Ehl-i Beyt sevdalısı bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Hayatı boyunca bu kadar farklılıkları bir arada yaşam Nigârî'nin düşünce dünyası da bütün bu unsurların bileşimi neticesinde farklılık arz etmiştir. Bu sebeple Şii, Alevî, vb. pek çok ithamlara maruz kalmıştır.

Hamza Nigârî'nin farklı İslam yorumları olan mezheplere yaklaşımını belirleyen ana etkenin, onların Ehl-i Beyt'e yönelik düşünceleri olduğu görülmektedir. Kendisini açık bir şekilde Ehl-i Sünnet mensubu olarak nitelenmesine rağmen Ehl-i Beyt mensuplarına karşı baskıcı ve şiddet yanlısı tutumları sebebiyle Emevi Halifelerini tekfir ve tel'in ederek Ehl-i Sünnet görüşünden farklı bir yaklaşım sergilemiştir. O ise bunu, Ehl-i Beyt mirasçısı olarak kişisel bir hak olarak görmüş, halkın bu hususta kendisini takip etmesinin doğru olmadığını vurgulamıştır. Bu yönüyle Nigârî, İslam düşüncesindeki muhalefet geleneklerinden, bazı hadislerden ve toplumsal menfaat düşüncesinden hareketle zalim yöneticiye karşı isyanı caiz görmeyen ancak onları eleştirmekten de çekinmeyen "sabır ekolü"nü tavrına uygun davranmıştır.

Bu farklı düşüncesi sebebiyle Nigârî Şii, Râfîzî ve Alevî olmakla itham edilmiştir. Ancak onun Şîa'nın Usulu'd-Din'den kabul ettiği, özellikle İmamın nass ve vasiyetle belirlendiği İmamet teorisiyle ilgili ortak herhangi bir açıklamasının bulunmaması bu iddiaların temelsiz olduğunun bir göstergesidir.

Nigârî'nin "Ne Sünnîyiz ne Şîî bir hâlis Müslümânız" sözü onun mezhepler üstü bir inanca sahip olduğu şeklinde yorumlamalara sebep olmuştur. Ancak gerek Nigârî'nin, kendisini açık bir şekilde Ehl-i Sünnet olarak tanımlaması ve gerekse Şii'nin ana temasının zikredilen mezheplere yönelik bir eleştiri mahiyetinde olması bu iddianın da geçersizliğini ispat etmektedir.

KAYNAKÇA

Akpınar, Yavuz (1994). *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Algar, Hamdi (1989). Ahund. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 185.

Bilgin, A. Azmi (2007). Nigârî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 85-87.

Bursalı, Mehmed Tahir (t.y.). *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Meral Yayınevi.

Cebecioğlu, Ethem (2009). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Ağaç Kitabevi.

Əsgərli, Zaman (2005). *XIX Əsr Azərbaycan Şeri Antologiyası*, Bakı: Şərq-Qərb.

Fiğlalı, E. Ruhi (1996). *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*. İstanbul: Selçuk Yayınları.

Fiğlalı, E. Ruhi (1997). Hariciler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 16. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 169-175.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal (1969). *Son Asır Türk Şairleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Mesudi, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (1409). *Mürucu'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevher*. Kum: Daru'l-Hicre.

Mustafa, Nevin Abdülhalık (2001). *İslam Düşüncesinde Muhalefet*. İstanbul, Ayışığı Yayınları.

Naşi el-Ekber, Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed (2007). *Usulü'n-Nihal ve'l-Fıraki'l-İslamiyye*. Konya: Adal Ofset. .

Nigârî, Hamza (2017). *Nigârî Divanı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Olcay, Osman Fevzi (2002). *Amasya Ünlüleri*. Ankara: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.

Öz, Mustafa (2007). Râfızîler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 34. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 396-397.

Yaşar, Abdi-zade Hüseyin Hüsameddin (2004). *Amasya Tarihi*. Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.

Zeydan, Corci (2015). *İslam Uygarlıkları Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.